

EMLÉKEZÉS A GONOSZ BANALITÁSÁRA

Röviddel nyolc előtt becsengettek. A hang kemény volt, nagyon éles. Abban az időben úgy csengettek, ahogy régen csak Poroszország tanodáiban szoktak: könyörtelenül. Hétfő reggel volt. Akkoriban, amikor én ötödikesként idejöttem, minden hét első napja reggeli áhítattal kezdődött, ami – az iskola porosz és protestáns jellegénél fogva – pontosan tíz percig tartott. Az aulánk: azt a bizonyos nyers, örömtelen-ünnepélyes hangulatot árasztotta, amelyet az ember evangélikus templomokból ismer. Mindig fázik ott az ember egy kicsit.

Frissen felkent padlóviasz illata áradt. Luther szavai lengték be a termet. A falon egy sima kereszt. A szóközi pulton a Biblia. Sőt, még egy kis orgona is volt az aulában. Ötszázan lehettünk mi, diákok. Kemény székeken ültünk. Bibliaolvasás vette kezdetét. Utána egy korált kellett elénekelnünk. Útravalóul néhány elgondolkodtató Arisztotelész- vagy Seneca-idézetet kaptunk; a görög tanár idézett. Majd felállt a főnök: Wilhelm Vilmar, a felső tagozat igazgatója. Mereven, szigorú, súlyos léptekkel állt a pult elé, ahol a Biblia állt. Hirtelen néma csend lett. Összekulcsolta a kezét, és elmondta a Miatyánkot. Így imádkoztunk minden hétfő reggel.

Én ezzel a férfival kezdeném, ugyanis ő volt az iskolában – Hitlerig – az utolsó jólélek. Wilhelm Vilmar szigorú, szinte asketikus kinézetű, hatvanas éveit elején járó úr volt, egy régi marburgi tudóscsalád sarja. Szuperintendánsok és germanisták egész generációi alakították ezt a régi vágású iskolamestert. Az emlékezetemben őrzöm: vékony, szikár arcélét, csillogó cvikkere mögött ülő sötét szemeit, kimagasló keménygallérját.

Alapjában véve liberális, jóindulatú ember volt, akinek a lenyűgöző humanista képzettsége bennünk, diákokban, főleg félelmet ébresztett. Minden pillantása, szava egy-egy rendreutasítás volt. Mindig féltem tőle, de ehhez a félelemhez tisztelet is társult. Mindez ötven évvel ezelőtt történt Berlinben, amikor 1930-ban tízévesen beléptem abba a Grunewald-gimnáziumba, amely ma is szinte változatlanul Walther Rathenau Iskola néven a grunewaldi Herbertstrassén található. Elnyújtott, szürke épület, amelynek az első része még Vilmos-stílusú, a hátsó viszont a modern tárgyiasság jegyeit viseli: 1928. Ha alkalomadtán arra járok, mindig foglyul éjt egyfajta szentimentális ábrándozás. Akkoriban Poroszországban iskolába járni nem volt leányálmom. Komoly, szigorú dolog volt. Mondhatni, elitista-liberális kadétiskola volt, humanisták számára.

A grunewaldi villatelep már a századfordulón történt alapításától kezdve előkelő negyednek számított. A pompás villákban a régi nemesség, a Weimari Köztársaság hivatalnokai és diplomatai, az első világháború után gyorsan pénzhez jutott vállalkozói réteg lakott. Köztük zsidó nagypolgárok is.

Walther Rathenau, a Weimari Köztársaság külügyminiszterét, 1922-ben az iskolától néhány lépésnyire, a Königsallee-n gyilkolták meg jobboldali terroristák. Grunewald Hitler előtti szellemiségét liberális-német-nemzetinek nevezném. Hát ebbe én nem nagyon illettém bele. A sokkal szerényebb Eichkamp-negyedből származom, ami rögtön az Avus mögött kezdődött: ott lakott a kispolgárság. Akkoriban természetesen nem, de ma már ismert számomra: a férfiak közül, akik 1944. július 20-án Hitler ellen puccsoztak, sokan Grunewaldból származtak. Egyesek közülük a húszas években a Grunewald-gimnázium diákjai voltak. Justus Delbrück¹, az ismert történész fia, Dietrich Bonhoeffer², Hans von Dohnány³, a megbízott birodalmi törvényszéki tanácsos, Bernhard Klamroth⁴ főhadnagy például.

Hitler betörése a porosz nagypolgárság erős várába meglepően hangtalanul ment végbe. 1933 nyarán történhetett. Egyik nap Dr. Vilmar, a mi igazgatónk egyszerűen eltűnt. Ezt a megvesztegethetetlen embert a nemzeti felemelkedés bódulatában kissé korán küldték nyugdíjba. A diákság erről mit sem tudott. Akkor már nyolcadikos voltam, latint és görögöt tanultam, időnként még száraz közép-felnémet szövegeket is olvastam. Aztán egyik nap megjelent az új igazgató, Wilhelm Waldvogelnek hívták. Világos volt, hogy a legfelsőbb pártvezetés vezényelte át ide, a protestáns humanizmus bölcsőjébe. Néha a klisé a valóság, nemde?

Hagyjuk meg, ez az ember egy náci volt, annak is a mintapéldánya: szűk agyú, de tetszetős, kissé közönséges, de hűséges, negyvenes éveiben járó, rövidre nyírt kockafej. Ő már nem hordott cvikkert, sem keménygallért. Valahogy nevelésnek tűnt ebben a feudális gimnáziumban. Mindenesetre, a diákság nem félt tőle, mint korábban Dr. Vilmartól. Fintorogtunk. Ez az ember izzadságszagú volt.

Hétfő reggel: Pontosan magam előtt látom, amint az aula helyett ezúttal kint állunk az iskolaépület előtt, a fehér zászlótartó köré gyűlve. Az evangélikus vallásos indítás helyett hirtelen katonásan kezdődtek az események. A reggeli szemlén magvas szállóigéket idéztek Schlagerteről⁵ vagy Alfred Rosenbergtől. Egyik alkalommal Waldvogel programszerűen előadta, hogy ezennel vége a humanista ájtatoskodásnak, ami már elég régóta elidegenítette ezt az iskolát a nemzeti forradalomtól. És most, hogy az új idő győzött, ide katonás szellem fog beköltözni. Ezt meg is éltük: előbb a fekete–fehér–piros, majd a horogkeresztes lobogót tűzték ki. A jobb kar lendítésével köszöntünk. Aztán a Németország-dalt énekeltük. Később a Horst Wessel-féle indulót. Parancsszavak hangzottak el: Fordulj! Így kezdődött az új idő: pattogósan, így mondtuk annak idején.

Mi ebben a nevelés? A barbarizmus betörését tizenhárom éves fejjel egyáltalán nem találtuk nyomasztónak. Ellenkezőleg: sok dolog könnyebbé vált. A tanterv leegyszerűsödött, nem kellett már megkeseredetten latin nyelvtant vagy görög hexameteret biflázni. A testnevelés és a sport viszont felértékelődött. A piros logaritmustáblák bonyolult gyökvonásainak nevelési értéke lecsúszott. Luther koráljai elnémultak; hazafias népdalokat gyakoroltunk. A közép-felnémet művek helyett most Agnes Miegel-7 vagy Hanns Johst⁸-verseket kellett szavalnunk. A Senecából való idézés helyett elég volt, ha a tudásunkat Tacitus Germaniájából megcsillogtattuk néhány mondat erejéig, amelyben a nagy hősök, főleg a német asszony erőneveit dicsérik. Később egy egész iskolai évet ajándékoztak nekünk. A nyolcadik és kilencedik osztályokat összevonták. Miért is zavart volna mindez minket, gimnazistákat?

Figyelemre méltó idők voltak. A Das zerbrochene Haus (Összedőlő ház) című könyvemben⁹ megpróbáltam a jelenséget megragadni. A népi felemelkedés főleg afféle műzsaiz zsongás volt, ami Németországot áthatotta. Minden egyre emelkedettebbé vált. Még a legkevésbé sem lehetne elképzelni a náci időszak elejét valamiféle harci indulókkal megtűzdelt, végtelen tornafesztiválnak. A lobogónk előre lendít minket! A lobogónk maga az új idő! Hamisan azért soha nem énekeltünk, ha a Grunewald-telepen átmasíroztunk sportolni. Habár senki sem vette komolyan a szavakat, senki sem hitt bennük, az ének szépen, dallamosan zengett.

Vajon ma megéri-e valaki, aki nem élte át azokat az időket? A német történelem legvéresebb időszaka, Hitler haláltáncra a legtöbb polgári számára ártatlanul kezdődött. Nem aggódtunk. Nyoma sem volt politikai félelemnek. Persze, ma nagyon könnyű azt mondani: azok a faji törvények, a zsidó osztálytársak későbbi tömeges elvándorlása nem volt-e utalás, jelzés a számtalan tömeggyilkosságra, amely később elkezdődött?

Természetesen az volt, ha az eseményeket objektíven és a végüknél fogva szemléljük. A tisztesség azonban arra készlet, hogy elmondjam: nekünk, akiket a dolgok nem érintettek, semmi sem tűnt megrázónak. A történelem, amikor megtörténik, többnyire közhely. Az élet csak ritkán hősiesség; mondhatni banális.

Kurt Simon, Fritz Goldstrom, Hans Leiser, Gerhard Dreifuß, ezek mind zsidó diákok voltak, akikhez vonzódtam. Értelmesebbek, viccesebbek, dörzsöltebbek voltak. Ez vonzott engem. 1933 és '34 között egyenként felszívódtak, ahogy maga Dr. Vilmar is eltűnt. Számomra nem észrevétel. Éreztem a veszteségeket. A szüleik sorra átírták őket az iskolából: az egyiket egy zsidó iskolába Charlottenburgba, a másikat egy internátusba, Lausanne-ba. Fritz Goldstrom, a szóbeszéd szerint, Palesztinába vándorolt ki a szüleivel együtt. Kizárólag vallásórán tanultunk erről az országról. Valóban el lehet oda utazni, ahol Jézus élt? Nevetségességnek találtuk a dolgot, ezért el is felejtettük.

Egy ideig boldog voltam, hogy Dr. Gerstenberg volt az angoltanárom. Dr. Gerstenberg állítólag középiskolai tanulmányi tanácsos volt a Francia gimnáziumban, de mivel ő „háromnegyed” zsidónak számított, először hozzánk helyezték át. Ezt a nemes embert, aki méretre szabott öltönyben járt, teljesen szürke haja volt, tiszteltem, úgy hatott rám, mint egy lord. De amikor tőlünk is elment, azt mondták, Londonba távozott, őt is lassan elfeledtem. Valamennyi egyedi eset volt. A nagy összefüggés nem volt egyértelmű.

Tudom, ezt ma nem szeretik. Tehát nem is szeretnek erről hallani. Sokkal inkább hősookról vagy véres áldozatokról. Nagy horderejű jelenetekre nem emlékszem. Ennek az iskolának a mindennapjai végtelenül egyhangúan teltek, legalábbis számomra. Azt is hozzá kell tenni, hogy az én osztályomat, amely 1939-ben érettségizett, a náciizmus negatív szellemisége nem bírta megérinteni. Ehhez a konzervatív nagypolgárság fiai túl liberálisak voltak. De az is hozzájárulhatott, hogy Waldvogelt kivéve, aki minket nem tanított, nem voltak olyan tanáraink, akik náci szellemiséggel provokáltak volna. Néha hümmögtünk, néha húztuk az orrunkat. Kétkedve vigyorogtunk, amikor biológiaórán fajelméletet tanítottak. Kétten-hárman el-eljártunk esténként a „Komikusok kabaréja” előadásaira, ahol Werner Finck szellemes vicceivel pukkasztott. Az írónia mint fegyver: nos, ilyen volt; más nem.

Azt is el kell mondani: sok tantárgyat szinte változatlanul tanítottak tovább. A fizika, kémia, de a zene, rajz, a vallásoktatás sem változott a korábbihoz képest. Történelemből soha nem mentünk Bismarckon túl. A sporttól, a folyamatos testmozgástól irtóztam. A „testügyesítő” gyakorlatoktól orvosi igazolással szabadultam meg. Aki tudott, átcsúszott. Soha nem voltam a HJ tagja, nem tartoztam semmiféle náci szervezethez. Ilyen is létezett. Az érettségén németből Hans Grimm – Egy nép élettér nélkül című témához fogalmazást kellett írnom. Erre a korai művemre már nem emlékszem. Én is csak egy elfojtó volnék? Bizonyára nem volt valami nagy mestermű. Az érettségi bizonyítványom német irodalom tantárgy minősítése egy vékony „elégesség” volt. Intő jel lett volna? Nem az iskolának – az életnek tanulunk.

Három évvel korábban, nem sokkal az 1936-os Olimpia után történhetett, ősszel, akkor kezdődött ez a történet Wanjával. Ez sem illett a korszak kliséibe. Akkor is voltak ilyenek, kivételek. Egyik nap ugyanis új diák érkezett a tizedik osztályba. Lothar Killmernek hívták. Teljesen elűtött az összes nagypolgár kopasz fiaitól, akikkel együtt nyomtuk az iskolapadot: tizenhat éves volt. Az újonc alacsony volt és tömzsi, ápolatlan, kissé ordináré külsejű. Csapzott haja belelógott az arcába, bozontja lenőtt a tarkójára, és megvolt minden egyes hibája, amivel Adolf Hitler idején a Grunewald-gimnáziumban rendelkezni lehetett: sötét, nyilvánvalóan proletár körökből származott. Házasságon kívül született. Az anyja bizonyára munkásnő volt, „munkás kisasszony”, ahogy ezt a többiek kajánul megjegyezték. Az a hír járta, hogy ő valójában félig orosz, és valószínűleg „negyedzsidó” is. Egyértelműen belezügtam a kívülállóságnak eme megtestesítőjébe. Annyira különbözött mindenkitől. Ez vonzott. A barátom lett. Elneveztem Wanjának. Wanja vad volt, erőteljes, primitív és keresetlenül egyszerű. Mindennemű kételyem és kérdésem benne egy-egy széles vigyorban, élettől dagadó komikumot idéző grimaszokban oldódott fel. Szerette a kívülállóságát. Úszásra és ökölvívásra járt, és tizenhét évesen már barátnője is volt, akivel hétvégén együtt aludt. Félig orosz anarchista, félig önféjű német vándormadár, ahhoz az embertípushoz tartozott, akiből a 30-as években Berlinben Ernst Niekisch, a Widerstand kiadója, az ő fura nemzeti bolszevista tiltakozó szervezetét toborozta. Aztán velünk is megtörtént a dolog. Én is bekapcsolódtam, részt vettem Wanja titkos találkozóin Halenseében. 1939 decemberében, félélvel az érettségi után, hazaárusítási kísérlet gyanújával valamennyiünket letartóztatott a Gestapo. 103 ellenállót vittek be lakat és rács mögé Berlin-Moabitban – köztük engem is.

Szép és fura volt ez a diákbárság Wanjával. Az akkori időkre jellemző része később kezdődött. Habár a szó legszorosabb értelmében ez az időszak már nem tartozott az iskolaévekhez, mégis ide sorolható, mert mindez itt, a Grunewald-gimnáziumban, Adolf Hitler idejében kezdődött. Wanját 1942-ben a Bellevue utcai Polgári büntetőbíróság öt év fegyházra ítélte, ami különben nem is volt akkor olyan szörnyű, mint amilyennek ma hangzik. A fegyházakban kizárt dolog volt a lágerekben szokásos kínzás. Poroszország fegyházaiiban volt túlélési lehetőség. Wanját 1945-ben szabadította ki a Vörös Hadsereg. Ettől lett ő a barátjuk és csodálójuk: egy forrongó kommunista. Miért is ne? Később belépett az újonnan alakult Szocialista Egységpártba, Kelet-Berlinben marxizmus-leninizmust tanult, majd a '40-es évek végén belépett a Neues Deutschland külpolitikai szerkesztőségébe. Ott Afrika-tudósító lett. Aki kíváncsi, ebben a meghatározó lapban hébe-hóba még ma is olvashat Afrikával kapcsolatos írásokat Lothar Killmertől. De nem éri meg. Stílusa nagyon rossz.

És a triviális maradék? Csak manapság, utólag derülnek ki a dolgok. Uram, Istenem – tehát ez, ami megmaradt? Két hatvanéves férfi, akiket egykor az iskolában szoros barátság kötött össze, a különbségben és a Hitler elleni összefogásban: semmi nem maradt belőle. Semmi, csak a zavartság, hallgatás, az egymás útjának kerülgetése. Az egyik Frankfurt am Mainban ül, és a Nyugatnak ír. A másik a Lenin sétányon ül, az NDK fővárosában, és a Keletnek ír. Ez lehetne akár a német megosztottság giccsmeséje is, de csakis a tévében, az életben nem. A valóságban minden teljesen banális. Egy alkalommal beszélünk egymással. Nem volt már mit szölgünk egymáshoz. Wanjából, a büszke különönből, a vadság csodájából, feszes, merev SZEP-hivatalnok lett. Hogy belőlem mi lett, azt eléggé jól tudni: nem mondhatni, hogy vajmi romantikus forradalmár.

Itt egy fotó előttem: kilencedikes osztálykép 1935-ből, valamennyien tiszta árják. Titokzatos módon a kép túlélte a berlini nagy tűzvészt. Csupaszt osztályterem, magas öntöttvas fűtőtestek a háttérben, elnyűtt, utálatos iskolapadok felhajtható lappal, rajtuk maszatos tintásüvegek. Huszonegy gimnazista ül ezeken a fa kárpadokon, amúgy egyesek meglehetősen lazán, mint holmi kisebb urak. Teljesen hátul áll a görög tanáruk: Dr. Focken. Itt is azt az elnyűtt sportruhát viseli, amitől mindig nevetnénekünk támadt. Még itt is az alteste fölött ájtatosan összekulcsolva tartja a kezét. Itt is meredekken felfelé sunyít a jobb szemével. Nem visel pártkitűzőt. Tekintete elmélyült, mintha Homéroszt idézné.

Én meg a fekete szarukeretes szemüveggel, magas homlokkal, fekete sörénnyel pontosan úgy festek, akár egy berlini zsidó gyerek, de a látszat csal, ahogy ezt tudni illik. Mellettem Karpeter Rahts, az akkori barátom, Dahlemből. 1947-ben halt meg gümőkórban. Dr. Focken mellett Wolfgang Borstell. Igazi, kissé buta gyerekar. Ő volt az egyetlen az osztályunkban, aki lelkes

Hitlerjugend-tag volt. Hitt az új időkben, és a lengyelországi hadjáratnak már az elején el is esett. Előtte Werner Wölber. Vállpántos térdnadrág van rajta, a lábai elegánsan keresztbetéve. Állítólag Amerikában él és orvos. Előtte a von Kleist-Retzow-testvérek ülnek, az egyik rövid, míg a másik hosszú szárú nadrágban. Werner és Hasso Wrede, ők elestek. A kép bal szélén, kívül, Hans Jürgen Thieme – azt hiszem, ő még él. Talán a televíziónál dolgozik kameramannként.

Mire való mindez? Minek sorolom fel a neveket, amelyeket már senki sem ismer? Csak azt akarom ezzel elmondani: a huszonegy nebulóból, akik akkor itt ültek, tanultak, vigyorogtak, néha gúnyolódtak, találékonyan átcsúsztak a vizsgákon, már csak négyen vannak életben. Nem az iskola számára, hanem az akkori élet számára nevezem meg most őket. Egy Hitler által elhasznált, tönkretett generáció. Ami oly ártatlanul, gondtalanul kezdődött, néma haláltánccal végződött. Ki akarhat erről tudni? Az emlékek mindig a végére érkeznek meg, tehát túl későn.

És vajon ez az utóhang is csupán a saját variációm volna a Gonosz banalításáról? Az a bizonyos Wilhelm Waldvogel, aki nekünk nemzeti szocializmust tanított, bizony nem esett el a Führerért, mint ahogy az másokkal megtörtént. A háború után átköltözött az NSZK-ba. 1948-tól ismét tanítani kezdett a Bad Homburg-i leánygimnáziumban. Nyugalomba vonulásáig, 1955-ig még igazgatója is volt ennek a Hessen tartománybeli iskolának. 1973-ban hunyt el Bad Homburgban, tisztességben. A történelem, amit az ember maga is átél, hihetetlenül banális. Nem marad más belőle, csupán egy rossz utóíz. Köpni tudna az ember – utána.

Fordította VAKARCS SZILÁRD

JEGYZETEK

1 Delbrück, Justus (1902–1945), jogász, üzletember, a Hitler elleni 1944-es merénylet támogatója. Ezért letartóztatták, majd Berlin felszabadításáig börtönben ült. Ezután a szovjet titkos szolgálat tartóztatta le, és a kémelhárításban való tevékenység koholt vádjával németországi szovjet lágerbe vetették, ahol diftériában és az éhségtől halt meg.

2 Bonhoeffer, Dietrich (1901–1945), lutheránus teológus, a Német Evangélikus Egyházon belül kialakult Hitvalló Egyház nevű mozgalom tagja volt, amely a náci pártnak az egyházba való beavatkozása ellen tiltakozott. Tagjai egy részét, köztük őt és testvérét, Klaust a háború utolsó heteiben végezték ki.

3 Dohnanyi, Hans von (1902–1945), a magyar Dohnányi Ernő zeneszerző fia. Jogász, majd a német katonai kémelhárítás ügynöke, amely a Hitler-ellenes puccskísérletek bölcsője volt. Zsidó családokat juttatott ki Svájcba hamis papírok segítségével.

Valutaüzerkedés vádjával tartóztatták le, és az 1944. július 20-i puccs megghiúsulása után fény derült rendszerellenes tevékenységére, ezért 1945. április 9-én egy rögtönítélő bíróság döntése nyomán kivégezték. A Yad Vashem Intézet a Népek igaza címet adta neki, nevét rávésték az intézet emlékfalára.

4 Klamroth, Bernhardt (1910–1944), katonatiszt. Az 1944. július 20-i puccshoz ő szerezte a robbanóanyagot. A merénylet megghiúsulása utáni napokban letartóztatták, és egy gyors kirakatpért követően felakasztották.

5 Schlageter, Albert Leo (1894–1923), az I. világháború után a francia megszállás elleni szabotázsakcióiról elhíresült Freikorps (Szabadcsapatok) tagja, az Össznémet Munkáspárt, a náci párt kezdeti fedőszervezetének tagja, a franciák kivégezték, ezért a III. Birodalom idején a náci pártvezetés Schlageter-kultuszt épített rá.

6 Rosenberg, Alfred Ernst v Alfred Woldemarowitsch (1892–1946), vezető náci politikus, ideológus a Weimari Köztársaság és a náciizmus idején. Nemzetiségi hovatartozása mindmáig tisztázatlan. Meggyőződéses antibolsevikként jött vissza Moszkvából Németországba az októberi szocialista forradalmat követően. A Hitler-korszak ún. Elfoglalt Keleti Tartományok birodalmi minisztere volt. A nürnbergi per során az ő fennhatósága alatt elkövetett háborús bűnök, az erőszakos visszanémetesítés során véghezvitt rémtettek és a zsidóság tömeges kivégzése miatt elsőrendű bűnösnek találták, és halálra ítélték.

7 Miegel, Agnes (1879–1964), író, költő, újságíró. Kelet-poroszországi német hazafias szerzőként vált ismertté. Többek között himnuszt is írt Hitlerről. A birodalom bukása után sem titkolta korábbi nézeteit, nem kért bocsánatot. Az elmúlt 70 évben több utcát, teret és oktatási intézményt neveztek el róla Németország-szerte. Az utóbbi időben viszont elkezdődött ezek átnevezése a náci elkötelezettsége következtében fellángolt heves viták miatt. Königsbergi lakásán levő emléktáblájára 2007-ben ismeretlen tettesek német nyelven Nincs bocsánat – Nincs feledés feliratot és sárga Dávid-csillagot festettek.

8 Johst, Hanns (1890–1978), író, drámaíró, náci kultúrhitvalló. Heinrich Himmler krónikása, barátja volt. Hitler beválasztotta a legfontosabb hat náci író-tömörítő alapnévsorba (ún. Gottbegnadetenliste – Isten kegyeltjeinek névsora, köztük Gerhart Hauptmann, Agnes Miegel, Hans Carossa, Erwin Guido Kolbenheyer, Ina Seidel és Hanns Johst).

9 Krüger, Horst: Das zerbrochene Haus. Eine Jugend in Deutschland. DTV München, 1986.

Kategoria: vers, próza
Denumire autor: Horst Krüger

Látó Szépirodalmi Folyóirat